

УДК 19.00.07

В. В. Іванченко

ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ ЯК ГАРМОНІЙНА ОСНОВА ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ШКОЛЯРА

У статті розглянуто психологічні особливості впливу духовно-моральних цінностей на процес формування національно-світоглядної місії школи.

Ключові слова: духовність, моральність, цінності, формування, світогляд школяра.

Розгляд історико-психологічних особливостей формування менталітету українського етносу, що підтверджує і його пареміологія, свідчить, що саме духовно-моральні цінності у відповідності християнським добродійностям в Епоху Інформатизації і Маргінальності здатні стати як основою зміцнення національного світогляду, так і активно протидіяти тим негативним особистісним змінам, які стосуються молодого покоління держави і які відбуваються через порушення принципів природовідповідності і культуровідповідності, інформаційних перевантажень, проявів соціальної пасивності.

Тому актуальним постає завдання, що ставить держава перед середньою освітою, а саме: забезпечити не тільки «всебічний розвиток дитини, як особистості, її нахилів, здібностей, талантів», але й створити необхідні умови для формування «загальнолюдської моралі» [2, 33]. Одним із основних критеріїв духовно-морального виховання є рівень сформованості духовних і моральних потреб, почуттів і звичок [13, 339–340].

Сучасна психологія і педагогіка розглядає психічний розвиток школяра не як пасивний процес його захоочення до усього досвіду, що був накопичений і узагальнений людством. Сутність психічного розвитку визначається активним внутрішнім процесом перероблення дитиною досвіду всього людства, засвоєнням його і формуванням на цій основі власного активного ставлення до дійсності, до себе [13, 339–340].

Сучасна освіта, яка, в першу чергу, працює на майбутнє країни, прагне забезпечити національну самобутність, а отже, прагне направити світоглядну місію школи в лоно культури, моральності, духовності.

Духовність і моральність стають тими чинниками закладу, що дозволяють дитині звернутися до загальнолюдських цінностей; залучитися до національної культури, традицій; за християнською вірою творити добро, що виступає серцевиною нашої свідомості, гуманно ставитися до інших людей, поважати і розуміти їх [7, 3–5].

Усе це дає право стверджувати, що духовність і моральність виступають тією ціннісно-гармонійною основою національної світоглядності, того відповідального індивідуалізму, формуванню якого повинна бути підпорядкована вся навчально-виховна робота середньої школи.

По-перше, формуючи духовність і моральність у навчальному закладі, можна привести у відповідність баланс прав, обов'язків, моральної свободи, духовної зрілості і відповідальності школярів.

По-друге, орієнтуючись на духовно-моральні цінності в ході проведення освітньо-виховних заходів, можна корегувати мотивації вчинків і поведінку молодого покоління.

По-третє, саме шкільна практика дозволяє в ході освітньо-виховного процесу засвоїти значну частину духовно-моральних надбань людства.

По-четверте, вибудовуючи на уроках необхідну духовно-моральну атмосферу, можна сприяти участі молоді у міжособистісних стосунках, підготовці їх до самостійного життя, майбутньої самостійної діяльності.

Отже, це допомагає здійсненню світоглядної місії школи, як того вимагає «національна доктрина розвитку освіти в Україні». Виходячи з вищезазначеного, можна вважати, що освітня і виховна діяльність у середніх навчальних закладах буде здійснюватися на основі створення необхідних умов для формування духовних і моральних цінностей, які виступають гармонійною складовою світогляду школяра — майбутнього Української держави.

Методологічна основа дослідження ґрунтується як на історико-філософському підході до проблеми формування духовно-моральних цінностей особистості, так і на принципах психологічної науки, її теоретичних основах, що були визначені такими відомими психологами як Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, А. Маслоу, О. М. Леонтьєв, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн та інші.

Теоретико-критичний аналіз поглядів на процес формування духовних і моральних цінностей як складових світогляду знаходимо в філософії, історії, соціології, психології, педагогіці, патристиці;

зокрема в працях Арістотеля, Сократа, Афанасія Афонського, Іустіна Філософа, Конфуція, Мо Ді, Іларіона Київського, Григорія Сковороди, П. Ф. Каптерева, К. Д. Ушинського та багатьох інших.

Духовно-моральний розвиток особистості школяра в системі освіти є важливою складовою навчально-виховного процесу. Цьому питанню присвятили свої роботи П. П. Блонський, І. С. Кон, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський, С. Т. Шацький та інші.

Серед сучасних дослідників духовно-моральних аспектів проблеми слід назвати Г. О. Балла, І. Д. Бега, Н. М. Вознюк, М. Й. Боришевського, С. У. Гончаренка, І. А. Зязюна, С. Д. Максименка, Е. О. Помиткіна, В. В. Рибалка та інших.

Як показує історичний досвід, основним завданням середньої освіти є формування національного світогляду у молодого покоління.

Серед складових світогляду чільне місце займають цінності, нероздільною основою яких виступають духовність і моральність.

На жаль, на сьогоднішній день недостатньо розкриті психолого-педагогічні характеристики духовно-моральних цінностей, психологічний механізм їх формування у школяра та сутність цих цінностей як складових світогляду.

З огляду на вищезазначене виділяємо завдання, котрі необхідно вирішити під час дослідження:

1. Уточнити історико-психолого-педагогічні характеристики поняття духовно-моральних цінностей.
2. Розкрити психологічні механізми їх формування як гармонійних основ світогляду школяра.

Для проведення нашого дослідження необхідним постає попереднє уточнення робочих понять: світогляду, цінностей та духовності і моральності як складових світогляду. Коротко розглянемо в цьому контексті основні підходи до визначення вищезгаданих понять в історико-філософській та психологічній літературі.

За визначенням, що подано у філософському словнику, світогляд — це «система принципів, поглядів, цінностей, ідеалів, переконань, що визначають напрямок діяльності і ставлення до дійсності окремої людини, соціальної групи, класу або суспільства загалом [12, 284]. У психологічному тлумаченні світогляд постає «ядром суспільної і індивідуальної свідомості» [5, 184–185]. Як форма духовного освоєння світу людиною, він надає останній найперші орієнтири в житті, інтегрує її у світ та представляє дійсність у людських вимірах та проявах.

Світогляд як духовне, інтегральне утворення спонукає людину до певної думки, способу життя та практичної дії. Основними його складовими виступають: погляди, переконання, принципи, ідеали, цінності, вірування, життєві норми та стереотипи.

Не звужуючи вагомість кожної із перерахованих складових, значимо, що саме цінності, за психологічним визначенням, «мають для людини більшу значущість, дещо, що відповідає його актуальним потребам, ідеалам, особистісним смислам». Це — «не просто об'єкт потреб, а опосередкований культурою еталон необхідного в досягненні цих потреб, що мають трансцендентний, поза межами індивідуальної свідомості характер» [9, 146]. Засновник теорії соціальної дії, німецький соціолог Макс Вебер стверджував, що «кожний людський акт стає усвідомленим лише у відповідності з цінностями, на тлі яких визначаються норми поведінки людей і їх цілі». [11, 13]. Польський філософ і соціолог гуманістичного напрямку Флоріан Знанецький і американський соціальний психолог Уільям Айзек Томас у спільній роботі «Польський селянин в Європі і Америці» визначили цінності як більш-менш окреслені «правила поведінки», за допомогою яких «група зберігає, регулює і поширює відповідні типи дій серед її членів» [11, 350–351]. А американський соціолог-теоретик Толкотт Парсонс в межах «структурного функціоналізму» розглядав цінності як вищі принципи, на основі яких забезпечується згода (консенсус) як в малих суспільних групах, так і в суспільстві загалом. Він характеризував їх як «неемпіричні об'єкти», що викликають «шанобливе ставлення» [14, 367–383], надають відповідні якості апелюючим до них моральним нормам, наділяючи їх загальнообов'язковою значущістю.

Таким чином, цінності разом із соціальними нормами складають основу засвоєння людиною соціального досвіду, який є важливим аспектом соціалізації.

Саме ціннісні орієнтації як найважливіші елементи структури особистості, що діють як на рівні свідомості, так і на рівні безсвідомих процесів, визначають змістовну сторону направленості, вибірковість поведінки, детермінують її мотивацію, впливають на стиль людського мислення і життя. Виступаючи як стійка система, вони включають, крім переконань, нахилів, і духовні засади, і моральні принципи. В процесі соціалізації вони стають обов'язковим фактором розвитку особистості, формування її світогляду [9, 145].

«Духовність, її засади пов'язані з сенсом, призначенням людини, її ціннісними орієнтирами, цілями. Це те, що вище матеріального, біологічного, тілесного, і є тією властивістю особистості, яка виражає здатність людини усвідомлювати своє «я» і місію свого існування, а також порівнювати їх з моральними законами життя і діяти відповідно до них. Духовні почуття надають людині присутність внутрішньої і зовнішньої свободи, особистої гідності, відповідальної суб'єктивної позиції» [8, 121].

«Моральність і її принципи виступають як здатність людини діяти, думати і відчувати відповідно до своїх духовних зачатків; це способи і прийоми передачі зовні свого внутрішнього духовного світу. Якщо духовність — це те, чим і заради чого ми живемо і діємо, то моральність — це те, як ми живемо і діємо. Змістовність задає духовність, правила і способи дій — моральність» [10, 121].

Духовність і моральність існують в нероздільному єднанні, що надає можливість формувати цілісну і гармонійну особистість.

У середньому навчальному закладі формування світогляду, як основи світорозуміння дитини можна ототожнити з педагогічним еквівалентом духовності. Саме над духовно-моральною сутністю учнів педагоги «працюють» через світогляд. Але пам'ятаємо, що змістовне «запам'ятовування» духовності через світогляд може бути різним. Тому, щоб правильно визначити програму морального виховання в навчальному закладі, необхідно розуміти, на якій духовності це робити: що і як говорити дітям про істину, правду, совість; походження світу, місію людини на Землі; як ставитися до інших людей. Якщо ж правильно будуть обрані цілі і мета, які стануть головним орієнтиром в духовно-моральному формуванні учнів, це «допоможе їм встояти перед будь-яким спокусами і йти в життя правильним шляхом.» [10, 121–123].

За таких умов підростаюче покоління саме стає здатним формулювати для себе обов'язки і контролювати виконання їх, критично оцінювати саме себе, духовно-морально зростати.

Як вказує відомий український психолог, дійсний член АПН України І. Д. Бех: «Генеральні напрями діяльності педагога, зорієнтовані на історичні тенденції та сучасні соціально-теоретичні реалії, мають передбачити такі завдання:

1) вчити дитину бути людиною, яка здатна жити гідно; формувати в неї вміння володіти собою..;

2) ...здобувати знання і вивчати світ, тобто повноцінно засвоювати соціальний і природний досвід людства.;

3) навчати морально оцінювати світ, тобто конструктивно, відповідно до загальнолюдських цінностей і сучасної моралі, поводитися в соціумі й наодинці зі своєю совістю...» [1, 17–18].

На думку Івана Дмитровича, «морально-духовна вихованість підростаючої особистості нині є пріоритетною метою всієї освітньої системи». І школа, як одна із соціальних інституцій, що причетна до процесу виховання, повинна орієнтуватися на такі рівні морально-духовного зростання людини:

«1. Субстанційний, що розкриває першопричину морально-духовного зростання...

2. Структурний, що визначає єдність емоцій і різної предметності (змістовності)...

3. Тампоральний, що утверджує лінійність (розгортання) і циклічність (функціонування) морально-духовного розвитку особистості...

4. Особистісний, який розкриває прогресивні зміни морально-духовних актів за допомогою розгортання рефлексії та волі суб'єкта...» [1, 18–19].

Щоб система освіти спиралася на світогляд, в основі якого були б духовні цінності і моральні орієнтири, необхідно хоча б частково розкрити психологічні механізми їх формування.

Саме психологія виховання, що «вивчає внутрішні психологічні механізми становлення і розвитку особистості загалом, окремих її властивостей, а також керування цим процесом» [6, 98], виокремлює на сучасному етапі розвитку психологічної науки проблему, яка потребує спеціального вивчення: взаємозв'язок формування світогляду та духовно-моральної сфери. К. К. Платонов, що презентував структуру особистості як певну ієрархічну побудову, відносив до першої підструктури динамічної функціональної психологічної структури особистості не тільки спрямованість, відносини, але й моральні якості особистості. Цей найвищий рівень він констатує як «соціально зумовлений і сформований в процесі виховання». Ієрархія і субординація вищої підструктури особистості (за К. К. Платоновим) «взаємопов'язана з іншими підструктурами: другою підструктурою, що набувається у власному досвіді шляхом навчання; третьою підструктурою форм відображення, що формується шляхом вправ, і четвертою, яка може формуватися лише тренуванням» [6, 138].

Серед психологічних механізмів формування особливо відзначимо вертикальний механізм, — «основу впливу рівнів психіки один на одного і їх усіх на фізіологічні механізми» [4, 99], коли свідомі установки в межах закладу трансформуються через конкретні знання, звички і навички, емоції, відчуття, дії. Одним із механізмів психічної саморегуляції виступає саморегуляція мотивації, основу якої складають ціннісні орієнтації духовно-морального змісту. Вона здійснюється як вольова поведінка, що дозволяє подолати внутрішні перешкоди; і як, чинник процесу переживання, «функція якого полягає в гуманізації мотиваційної сфери, подоланні внутрішніх конфліктів на основі породження нових смислів виконуваного обов'язку» [6, 99].

Серед інших форм психологічних механізмів відзначимо психодинамічний механізм, у процесі якого через здійснення людина здобуває новий досвід; міжособистісний груповий механізм, через який впроваджується безпосередня передача емоційних станів від індивідів до інших індивідів на рівні психофізіологічних контактів, відтворення суб'єктом певних зовнішніх рис, зразків поведінки; поставлення суб'єктом себе на місце іншої людини через заглиблення в її внутрішній світ.

Проведені уроки гуманітарно-соціального циклу в ЗОШ № 91 та № 155, гімназії № 153 ім. О. С. Пушкіна підтвердили думку, що треба зважати на відмінності між дитиною як такою і тією ж дитиною в школі (учнем). Необхідно пам'ятати, що школа впроваджує свою певну настанову, орієнтуючи, що доречно, потрібно для даних умов, і ця настанова з часом закріплюється. Посилений процес уваги з боку середнього закладу до суб'єкта дозволяє школяру зайняти свою нішу в новому середовищі, пристосуватися й оволодіти нею [3, 76–77].

Серед характерних рис психології учня ми відзначаємо і певну етику, що підпорядковується законам соціальної структури, основу якої складають духовно-моральні домінанти. Ця підпорядкованість соціальній структурі вирішує часто дитячий шлях. Репутація позитивної особистості не дозволяє бути нижче цього рівня, що в більшій мірі визначає психологію юнаків і дівчат у майбутньому.

За «Методикою на виявлення моральних уявлень учнів», що була проведена в одному із двох п'ятих класів гімназії № 153 ім. О. С. Пушкіна м. Києва, була поставлена мета встановити ступінь уявлень учнів про моральні якості — чуйність, принциповість,

чесність, справедливість на основі запропонованих їм моральних ситуацій, і згаданих ними з цього приводу випадків певної поведінки дітей і дорослих. Обробка отриманих результатів, аналіз відповідей учнів дозволив визначити ступінь сформованості в них понять про деякі моральні якості.

Правильне уявлення мали 64% учнів; правильне, але недостатньо повне й чітке — 8%; неправильне уявлення — 8% учнів.

З огляду на викладене можна зробити висновок, що духовно-моральні цінності виступають найважливішою гармонійною основою процесу формування світогляду школяра [8].

Перспективу подальшого дослідження вказаного процесу слід, на нашу думку, пов'язувати із:

1) використанням психологічних механізмів формування духовно-моральних цінностей в середніх навчальних закладах;

2) впровадженням у навчальних закладах в ході духовного оздоровлення нашої нації випробувані часом ціннісні орієнтири, що дісталися нам від наших предків у спадщину, і закарбовані в історичній, художній, епічній літературі.

В статье рассмотрены психологические особенности влияния духовно-моральных ценностей на процесс формирования национально-мировоззренческой миссии школы.

Ключевые слова: духовность, моральность, ценности, формирование, мировоззрение школьника.

In this article the psychological features of influence of spiritual-moral values on the process of forming of world national-view mission of school are considered.

Key words: spirituality, morality, values, forming, world view of schoolboy.

Література

1. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності : наук. видання. — К. : Либідь, 2006. — 272 с.

2. Законодавчі акти України з питань освіти за станом на 1.04.04 р. Офіційне видання : голова ред. колег. С. М. Ніколаєнко. — К. : Парламентське видавництво. — 2004 р.

3. В. В. Зеньковский, протоиерей. Педагогика. — Клин.: Фонд «Христианская жизнь», 2004. — 224 с.

4. *Козаков В. А.* Психологія діяльності та навчальний менеджмент : підручник: у 2-х ч. — Ч. I. Психологія суб'єкта діяльності. — К. : КНЕУ, 2000. — 243 с.
5. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М. : Политиздат, 1985. — 431 с.
6. *Кутішенко В. П.* Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): навч. посіб. — К. : Центр навчальної літератури, 2005. — 128 с.
7. *Подоляк Л. Г., Главник О. П.* Основи педагогічної психології (психологія виховання): навч. посіб. — К. : Главник, 2006. — 112 с. — (Серія «Психологічний інструментарій»).
8. *Помиткін Е. О.* Психологія духовного розвитку особистості : монографія. — К. : Наш час, 2005. — 280 с.
9. Психологія особистості: словник-довідник / за ред. П. П. Горностаєва, Т. М. Титаренко. — К. : Рута, 2001. — 320 с.
10. Священник Алексей Мороз, В. С. Безрукова. Образ русской школы. — СПб. : Сатис, 2002. — 160 с.
11. Современная западная социология : словарь. — М. : Политиздат, 1990. — 432 с.
12. Философский словарь (под ред. И. Т. Фролова. — Изд. 5-е. — М. : Политиздат, 1987. — 590 с.
13. *Чеховских М. И.* Психология : учеб. пособие. — М. : Новое знание, 2003. — 380 с.
14. *Parsons T.* The Social System. Toronto; Ontario, 1966. — 385 s.

УДК 371.044.4

Л. М. Потапук,
кандидат педагогічних наук, доцент

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті розглядається проблема розвитку духовності особистості, здійснено аналіз різноманітних підходів до поняття «духовність», аналізується значення катарсису у прогресі духовної культури, акцентується увага на поняттях національної самосвідомості та національної культури, визначено основні закономірності розвитку національної культури.

Ключові слова: духовність, національна культура, національні цінності, національні традиції, національна самосвідомість.